

Possibilitats i riscos de les fonts orals en la investigació historicoeducativa

Possibilities and risks of oral sources in historic and educational research

María del Carmen Agulló Díaz

Universitat de València

RESUM

Les fonts orals se'ns presenten com una metodologia particularment adequada per donar la paraula a grups socials tradicionalment exclosos de la història oficial. Les seues tècniques, entre les quals destacariem el mètode biogràfic, les històries de vida i els relats de la vida escolar, es poden utilitzar en el doble vessant de la investigació historicoeducativa i com a instrument de treball dins de l'aula. La seua principal aportació, la possibilitat de reconstruir la memòria escolar recuperant els fets amb el valor afegit de la subjectivitat de les persones que els relaten, és el seu risc més important, que es pot contrarestar mitjançant la rigorosa aplicació dels criteris de verificació que la metodologia científica exigeix a totes les fonts.

PARAULES CLAU: fonts orals, mètode biogràfic, històries de vida, metodologia, memòria escolar.

ABSTRACT

Oral sources are a particularly suitable methodology for allowing social groups traditionally excluded from official history to voice their concerns. Their techniques, which particularly include the biographical method, stories about life and the accounts of school life, may be used in the twofold sense of historical and educational research and as an in-class tool. Their main contribution, the possibility of reconstructing school memory by recovering facts with the added value of the subjectivity of the people involved, is also their main risk, which may be offset by means of the rigorous application of the verification criteria that scientific methodology demands of all sources.

KEY WORDS: oral sources, biographic method, stories of life, methodology, school memory.

La visió androcèntrica de la història,¹ la qual converteix en protagonista l'arquetipus viril i, en conseqüència, privilegia la narració dels fets passats realitzats per personalitats individuals, masculines, amb poder i ànsies de domini, que es mouen en l'espai públic, ha menyspreat, de manera sistemàtica, les col·lectivitats, les dones i totes aquelles minories sense poder econòmic, polític o cultural, així com els fets ocorreguts en l'àmbit d'allò privat.

Per a la seua investigació i posterior narració, aquesta història tradicional ha utilitzat de manera preferent i gairebé exclusiva, unes fonts, les escrites, la qual cosa ha provocat que, després de segles i segles, s'haja establert una jerarquitització que implica que totes les fonts no gaudeixen d'idèntic prestigi a l'hora de ser utilitzades per l'investigador i, molt menys, de ser valorades per l'acadèmia. Les persones que les produeixen, aquelles a les quals fan referència, la seua proximitat o no a les instàncies oficials, la pertinença a l'àmbit públic o privat, i a allò qualificat com a intel·lectual o com a sentimental, privilegien unes fonts sobre d'altres, independentment de la capacitat d'informació que proporcionen.

Les fonts es dividiran en categories igual que la societat en què es produeixen, i, per això, igual que els subjectes que les han produït, també són més prestigia des com més a prop estiguen del poder, dels àmbits oficials; siguen produïdes per persones poderoses i facen referència a l'àmbit intel·lectual, i menys prestigia des com més s'allunyen del poder i s'apropen als àmbits privats, als subjectes des posseïts i al camp dels sentiments.

És en aquest sentit que Marc Ferro afirma que «las fuentes utilizadas por el historiador ya consagrado forman un bloque jerarquizado con tanto esmero como la sociedad a la que destina su obra», per la qual cosa es podria establir una jerarquia de fonts que evidència les relacions de poder:

[...] encabezan el cortejo, cargados de prestigio, los Archivos del Estado, manuscritos o impresos, documentos únicos, expresión de Su poderío, del de las Casas, Parlamento, Cámaras de Cuentas. Sigue la cohorte de aquellos impresos que han dejado de ser secretos: textos jurídicos y legislativos, ante todo expresión del Poder, y luego periódicos y publicaciones que no sólo emanan de él sino de toda una sociedad cultivada. Las biografías, las fuentes de historia local y los relatos de viajes forman la cola del cortejo; aunque tales testimonios merezcan un crédito, la posición que ocupan es más modesta en la elaboración de la tesis. De este modo la Historia recibe una comprensión que obedece a las perspecti-

1. Amparo MORENO, *El arquetipo viril, protagonista de la historia: Ejercicios de lectura no androcéntrica*, Barcelona, La Sal, 1987, col·l. «Cuadernos Inacabados», núm. 6. De la mateixa autora cal consultar també *Pensar la historia a ras de piel*, Barcelona i València, Ediciones de la Tempestad, 1991.

vas de quienes se han responsabilizado de la sociedad: estadistas, diplomáticos, magistrados, empresarios y administradores.²

Molts historiadors, encara entre els considerats innovadors, continuen, en aquesta qüestió, basant-se en el criteri decimonònic de Ranke, en la jerarquia establerta per ell, per la qual, quan es troben disponibles, les fonts preferibles han de ser *les fonts oficials escrites*, i, en el cas que no ho estiguen, ens haurem de conformar amb el que trobem, i «anar omplint la nostra galleda amb aigua procedent de llocs més allunyats de la font cristallina que és el text oficial».³ No pot obviar-se el fet que la base de la jerarquització i diferenciació entre les possibles fonts històriques es troba en els orígens dels nostres arxius moderns, on trobem la combinació d'un *grup* (els «erudits»), d'unes *esferes* (les «biblioteques») i d'unes *pràctiques* (de còpia, impressió, comunicació, classificació, etc.),⁴ que confereixen, als que les utilitzen, un halo d'elitisme, a més de professionalitat.⁵

Si desitgem fer una altra història, allò que denominem la nova història, caldrà també trencar amb aquesta jerarquització de les fonts, sense menysprear-ne cap. Michel Certeau afirma que, per una banda, cal utilitzar de forma diferent les fonts documentals conegudes; i, per altra, en raó de pertinències noves, constituir en documents utensilis, testimonis orals, composicions culinàries, cants, imageria popular, la disposició dels territoris... No es tracta, però, a soles de fer que parlen aquests «immensos sectors dorments de la documentació» i donar la veu a un silenci, sinó de canviar alguna cosa, que posseïa el seu estatut i la seva funció, en una altra cosa que funciona d'una manera diferent.⁶ Per tant, coneixement dels textos, però també de la mentalitat i dels contextos socials, polítics

2. M. FERRO, *Cine e historia*, Barcelona, Gustavo Gili, 1980, p. 22-23.

3. Gwyn PRINS, «Historia oral», a Peter BURKE, *Formas de hacer historia*, Madrid, Alianza, 1993, p. 145.

4. Michel CERTEAU, «La operación histórica», a J. LE GOFF i P. NORA, *Hacer la historia: Nuevos problemas*, vol. 1, Barcelona, Laia, 1985, p. 38-39.

5. És la indicació d'un complex tècnic, inaugurat a Occident amb les col·leccions reunides a Itàlia i després a França a partir del segle XV, i finançades pels grans mecenes per tal d'apropiar-se de la història (els Mèdici, els ducs de Milà, Carles d'Orleáns, Lluís XII; al País Valencià, els Borja, els ducs de Gandia). En aquestes col·leccions es conjuguen la creació d'un treball nou («col·leccionar»), la satisfacció de noves necessitats (la justificació de grups familiars i polítics recents gràcies a la instauració de tradicions, de cartes i «drets de propietat» propis) i la producció de nous objectes (els documents que s'aïllen, la seva conservació i nova còpia). Una ciència que neix, l'«erudició» del segle XVII, accepta aquests «establiments de fonts» —institucions tècniques— la seva base i les seues regles. La col·lecció es torna biblioteca. I amb els productes que multiplica, el col·leccionista es converteix en un actor en la cadena d'una història per fer (o per refer) segons noves pertinences intel·lectuals i socials. Es constitueix una màquina gegantesca que possibilitarà una determinada història.

6. Michel CERTEAU, «La operación histórica», a J. LE GOFF i P. NORA, *Hacer la historia...*, p. 38-39.

i materials que els generaren, perquè contribuïen a entendre'ls en el missatge original que amb ells es va voler transmetre; perquè permeten descobrir-los en la seva intencionalitat de convertir-se en instruments bé de canvi, bé de permanència social; i perquè, amb una anàlisi més detinguda, «poden ajudar-nos a preveure el públic al qual arribaren i fins i tot en quina mesura es donaven les condicions d'existència».⁷

Cal, així mateix, recordar la importància dels que puguem nomenar «silencis de la història», és a dir, l'absència de documents de determinades èpoques, espais o col·lectius, sobre els quals també hem d'exercir la reflexió històrica. Hem d'anàlitzar de manera subtil els «descarts» de l'historiador vers les «zones silencioses» com ara la bruixeria, la follia, la festa, la literatura popular, el món oblidat de pagès, les dones...

Per la seua part, Jacques Le Goff considera que a aquests silencis de la historiografia tradicional, caldria afegir-hi els existents en la documentació històrica i interrogar-la sobre les seues llacunes, els seus oblits, els seus buits, els espais blancs de la història. En resum també és tasca de l'historiador «fer l'inventari dels arxius del silenci, i fer la història a partir dels documents i les absències de documents».⁸

Possibilitats de les fonts orals en la investigació historicoeducativa

Les fonts orals permeten avançar en el coneixement de la realitat passada, perquè allò que no es diu, mai no s'escriu; en canvi, pot aflorar i fer-se explícit en una enquesta oral ben dirigida. També poden fer aparèixer l'altra cara de la història: el punt de vista no oficial, la memòria no institucional; així mateix, permeten distingir sensibilitats diferents respecte a un mateix esdeveniment, segons els individus i els grups. Ens descobreixen, en fi, la importància d'allò quotidià.⁹

Les fonts orals poden utilitzar-se com a font única o complementària.¹⁰ En el primer cas, la font oral reemplaça el document escrit perquè aquest no existeix,

7. Consuelo FLECHA GARCÍA, *Cuadernos de historia de la educación: Textos y documentos sobre educación de las mujeres*, Sevilla, Kronos, 1998, p. 9.

8. Jacques LE GOFF, *Pensar la historia: Modernidad, presente, progreso*, Barcelona, Paidós, 1991, p. 107.

9. Philippe JOUTARD, *Esas voces que nos llegan del pasado*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1986, p. 272.

10. La pràctica de la investigació amb fonts orals s'ha dividit entre els que s'han centrat a crear arxius documentals per a la seva utilització futura, els que s'han dedicat a construir mitjançant testimonis orals la història dels marginats per la història ortodoxa, i els que parlen de fonts orals defensant la idea d'una renovació conceptual respecte a les fonts i les compaginen amb d'altres.

a penes existeix, dóna un testimoni massa unilateral o es considera més ric el propi testimoni oral; en el segon, seria un complement de les fonts escrites, en contrastar o refutar les hipòtesis enunciades a partir de les fonts escrites o iconogràfiques. Els documents orals, per tant, es caracteritzen per estar elaborats deliberadament amb finalitats de tipus històric, bé siga per a preservar històries de vida o autobiografies que d'una altra manera podrien haver desaparegut, o per tal d'omplir buits en un o diversos camps d'estudi, per exemple en llocs on es destruïren els arxius documentals escrits.

Altrament, les fonts orals permeten ser un historiador més complet des de la perspectiva de ser capaç d'utilitzar les fonts adequades per a estudiar les diverses problemàtiques de la història contemporània, que requereix no a soles saber valdre's de documentació oficial, sinó també utilitzar fonts orals, fotogràfiques, cinematogràfiques, etc. Ara bé, per damunt de tot, les fonts orals possibiliten altres mirades sobre la història, tema que resulta particularment atractiu, per exemple, per a la història del moviment obrer, de les minories ètniques o de les dones, tal com ha posat de relleu Cristina Borderías, que destaca que, en la història de les dones, les fonts orals han obert noves possibilitats d'accedir a espais i experiències de dones amb una escassa presència en les seues respectives disciplines, i la metodologia oral, en col·locar en el centre de la reflexió les vides i les pràctiques concretes de les dones, ha permès confrontar les categories clàssiques existents en cada disciplina amb l'experiència real, i elaborar d'altres més capaces de donar-hi compte.¹¹

11. Cristina BORDERÍAS, «Subjetividad y cambio social en las historias de vida de mujeres: notas sobre el método biográfico», *Arenal: Revista de Historia de las Mujeres*, vol. 4, núm. 2 (juliol-desembre 1997): *Historia y fuentes orales*, p. 177-195. La iniciativa internacional amb major continuïtat és la promoguda per l'Asociación Internacional de Historia Oral, que va celebrar en 1976 el I Coloquio Internacional de Historia Oral, a Bolonya. En 1988 va tenir lloc el I Encuentro de Historiadores Orales de América Latina y España, mostra de la gran difusió de les fonts orals en el continent americà, tant en els països de parla hispana com al Brasil i als EUA, on l'Asociación de Historia Oral celebra cada any trobades en què es presta una especial atenció a temes ètnics i de les dones, a més d'impartir programes d'història oral en diverses universitats. A Espanya es va crear, a Barcelona (1983), l'Arxiu d'Història Oral de l'Institut Municipal d'Història de la ciutat de Barcelona, a iniciativa de Mercedes Vilanova, directora del Seminari de Fonts Orals de la Universitat de Barcelona. Publica, des de 1989, la revista *Historia y Fuente Oral*. Una altra iniciativa amb tradició és el Seminario de Fuentes Orales que el 1984 va impulsar la professora Carmen García-Nieto des de la Universitat Complutense de Madrid i que celebra a Àvila les jornades bianuals «Historia y fuentes orales». A hores d'ara hi ha nombroses associacions o seminaris que disposen d'arxius propis, entre els quals es troben importants fonts per a la història de l'educació. Pot consultar-se el repertori de fonts orals i la seua localització oferta per Ana AGUADO i M. Dolores RAMOS, *La modernización de España (1917-1939)*, Madrid, Síntesis, 2002, p. 364-368.

Malgrat la seua, fins ara, escassa utilització en la història de l'educació,¹² les fonts orals, els testimonis personals, poden aportar dades importants per tal de reconstruir el nivell de la pràctica educativa concreta que sol restar desdibuixada en àmbits com la disciplina escolar, les relacions professor-alumne o les que es donen entre els alumnes, per tal d'interpretar o aclarir conceptes, imatges, actituds... mantinguts històricament amb relació als temes educatius, per a reconstruir les pràctiques educatives d'una època, la qual cosa pot permetre interessants estudis comparatius entre la teoria educativa i les pràctiques reals. A l'Estat espanyol s'han utilitzat, en especial, per a investigacions relacionades amb mestres exiliats o per a reconstruir biografies de professionals de l'ensenyament.

Mercedes Suárez Pazos ens proposa una línia d'investigació mitjançant els records escolars dels seus alumnes, al mateix temps que, en una excel·lent aportació al voltant de la utilització de les històries de vida i fonts orals en la història de l'educació, ens resumeix les línies d'investigació predominants avui en dia i les possibilitats de treball:

[...] vida profesional de los docentes, su trayectoria profesional, el papel que cumplen como agentes en la vida diaria en las aulas y centros en contextos de reforma centro-periferia, y las voces de los profesores con visiones alternativas de la educación. [...] vidas de profesores, incluyendo diferentes temas como carreras profesionales, vida cotidiana, carácter biográfico del conocimiento de los profesores, biografías de profesores noveles y en ejercicio, tipologías profesionales. No sólo profesores, sino también profesionales de otros oficios relacionados con la educación, como investigadores, administradores o directores. [...] la vida de los escolares, tanto los relatos realizados en tiempo presente, como los relatos retrospectivos sobre nuestra ya pasada vida de estudiantes.¹³

12. Una de les propostes pioneres va ser la del professor Salomó MARQUÈS SUREDA, «La importancia de la investigación oral para el estudio de la historia de la escuela franquista», *Historia de la Educación: Revista Interuniversitaria*, núm. 12 (1993-1994), p. 435-447. També és força suggeridora la investigació de Mònica MORENO SECO, «Escuela rural, niñas y enseñanza mixta en los años 30 en Alicante a través de las fuentes orales», a J. M. SANTACREU SOLER, *Historia contemporánea y nuevas fuentes*, Alacant, Universitat d'Alacant, 1995, p. 283-290; i, més recentment, cal remarcar l'aportació de Salomó MARQUÈS SUREDA, «Sobre la reconstrucción de la biografía dels mestres. Les aportacions de la història oral», *Temps d'Educació*, núm. 28 (2004), p. 95-110.

13. Mercedes SUÁREZ PAZOS, «Historias de vida y fuente oral. Los recuerdos escolares», a «Pasado, presente y porvenir de los museos de educación», a Agustín ESCOLANO BENITO i José María HERNÁNDEZ DÍAZ, *La memoria y el deseo: Cultura de la escuela y educación deseada*, València, Tirant lo Blanch, 2002, p. 107-133. (La citació correspon a les p. 108-109.)

El professor Molero Pintado¹⁴ suggereix rescatar la memòria educativa mitjançant entrevistes a mestres del Pla professional, als que exerciren en el franquisme..., la reconstrucció de Misiones Pedagógicas evocant les vivències setanta anys després, la realització d'històries o relats de vida de professionals de l'ensenyança, etc.¹⁵

La nostra pròpia memòria com a docents i investigadors ens permet oferir diversos exemples de projectes realitzats¹⁶ utilitzant, de manera preferent, fonts orals, que passem a descriure:

— **Reconstrucció d'una etapa molt concreta i limitada en el temps de la vida escolar a través dels testimonis orals dels seus protagonistes.**

Exemple: l'escola rural d'Otos durant la Segona República (1934-1936): reconstrucció mitjançant entrevistes guiades a tres alumnes, seixanta anys després. Entrevista amb el mestre amb un guió previ. Recull de testimonis espontanis del rebrotament de mestre i alumnes. El mestre havia escrit un relat autobiogràfic novel·lat que ens va apropar a alguns aspectes de la realitat escolar. Amb posterioritat (després de les entrevistes) trobarem articles seus en premsa diària i un llibre escrit l'any 1936 que completava allò que havíem reconstruït únicament a base de testimonis orals. En aquest cas les fonts pràcticament úniques eren les orals; les escrites confirmaren allò relatat i li donaren una fonamentació teòrica que els alumnes no coneixien i el mestre no ens va poder relatar en morir abans d'una altra entrevista en profunditat.

— **Reconstrucció de la història d'una escola al llarg d'un període dilatat de temps, mitjançant enquestes realitzades a tots els membres de la comunitat educativa (alumnat, professorat, personal d'administració i serveis, pares i mares...).**

Aquestes entrevistes, prèviament dissenyades, són realitzades per l'alumnat a diferents persones, quantitat que varia segons l'extensió de la mostra i les possibilitats d'accessibilitat. Tot plegat dóna una complexa i completa visió de l'escola des de diferents mirades. En concret, aquesta investigació, l'estem duent a terme al voltant del C. P. Lluís Vives d'Ontinyent, creat el 1934 i que encara està en funcionament. El fet que siga un dels centres públics pioners del País Valencià en la

14. Antonio MOLERO PINTADO, «El archivo de la palabra y la memoria viva de la educación», a Agustín ESCOLANO BENITO i José María HERNÁNDEZ DÍAZ, *La memoria y el deseo...*, p. 177-205.

15. Un interessant exemple de relat de vida (*life story*, *récit de vie*) és l'experiència docent i vital del mestre Gonzalo Anaya, construïda per Conxa DELGADO i Jaume MARTÍNEZ BONAFÉ, *Gonzalo Anaya: Converses amb un mestre de mestres*, València, Tàndem i Universitat de València, 2004, col·l. «Tàndem de la Memòria», núm. 9.

16. Els treballs s'han desenvolupat amb la col·laboració de l'alumnat de les assignatures d'història de l'educació de la dona i d'història de l'escola en la Facultat de Filosofia i Ciències de l'Educació i l'Escola Universitària de Magisteri Ausiàs March, de València, extensió Ontinyent.

introducció del valencià com a llengua d'ensenyament afegeix un valor de renovació educativa que el fa particularment valuós.

— **Reconstrucció de l'educació rebuda en una etapa determinada de la història.**

Entrevistes amb un guió previ a dones de diferents classes socials, que assistiren a centres docents, públics i privats, en cada etapa del franquisme. La transcripció de les entrevistes ens proporciona una ingent quantitat d'informació al voltant de vivències quotidianes, positives i negatives, distribució de l'espai escolar, mobiliari, objectes didàctics, metodologia, activitats escolars, premis i càstigs, professorat..., les influències rebudes a través de les modalitats educatives no formal i informal (tebeos, associacionisme catòlic o falangista, pel·lícules de cinema, cançons, etc.), com també aportacions molt interessants de caràcter iconogràfic (fotos individuals en l'escola, de grup, primeres comunions, taules de gimnàstica, excursions...) i també, cal dir-ho, ens descriu no a soles realitats sinó també sentiments, conformant, com diria Manuel Vázquez Montalbán, una autèntica crònica sentimental de l'educació.

Les fonts orals fan possible la recuperació de les biografies i pràctiques educatives dels i les professionals de la docència, en especial la de les dones, les quals, per les dificultats per tots conegudes, tenien una producció escrita molt menor que els seus col·legues homes, i ens permeten endinsar-nos en les dificultats específiques de les mestres en la seua vida quotidiana i professional, en les pràctiques educatives tant de l'àmbit formal com no formal... Un exemple serien les investigacions que Helena Araujo¹⁷ ha dut a terme a Portugal sobre les mestres a través d'històries de vida. En especial són interessants els relats de vida escolar de les dones d'una mateixa generació o les biografies i històries de família que ens possibilitarien seguir l'evolució de les trajectòries d'escolarització de diverses generacions, i saber la influència dels canvis estructurals del sistema escolar, de les noves necessitats del mercat de treball, dels nous valors socials, dels efectes del feminisme...

Cristina Borderías suggereix establir comparacions entre els perfils educatius de les diferents generacions per tal d'esbrinar, per exemple, en quina mesura són realitat la realització de projectes transmesos de generació en generació per línia femenina.

17. Helena ARAUJO, «As professoras primárias e as suas histórias de vida: das origens aos primeiros anos de vida profissional», *Educação, Sociedade e Cultura* (Porto, Edições Afrontamento), núm. 3 (1995), p. 7-36. Entre els treballs pioners d'història de l'educació que utilitzen fonts orals tenim els de Roger Thabault i Jacques Ozouf; a l'Estat espanyol un exemple recent pot ser el llibre *30 retratos de maestras*, Cuadernos de Pedagogía, 2005, on les biografies de les professionals de l'ensenyança contemporànies s'han construït utilitzant fonts orals.

Nosaltres hem utilitzat fonts orals per tal de reconstruir la vida de les mestres republicanes valencianes i el posterior exili interior o exterior mitjançant entrevistes guiades a dones mestres que exerciren la docència en l'etapa republicana, i/o als seus familiars directes. Amb les informacions obtingudes, completades amb fonts escrites (articles apareguts en publicacions periòdiques, documentació escrita d'arxius i biblioteques o proporcionada per les mateixes protagonistes), hem pogut reconstruir les il·lusions, els somnis i el posterior desengany de les mestres republicanes, així com la seua vida en l'exili exterior o en l'interior, trajectòries vitals que amb altres fonts seria impossible reconstruir, en especial les vivències i els sentiments que la derrota va provocar.

Les fonts orals també poden ser utilitzades dins de l'aula. El fet de permetre reconstruir esdeveniments de la vida local que sovint romanen ocults facilita a l'alumnat el coneixement de l'entorn més proper, de la realitat passada i present de la seua comunitat, fet que, tot plegat, constitueix un dels aspectes més importants de la seua formació. En aquest sentit, la utilització de les tècniques d'història oral els permet accedir a una realitat propera, no sempre evident, però a més fa possible la sempre difícil interacció entre el passat i el present, entre unes generacions i d'altres. L'alumnat pot, a partir de les fonts orals, reconstruir el passat, reconstruir una realitat que no sempre identifica com a seua quan la rep a partir dels llibres de text. És en aquest moment, el de la identificació amb el passat, que els joves s'erigeixen en protagonistes, en subjectes actius de la pròpia història, en transmissors d'una realitat de la qual se senten participants.

Des d'una perspectiva més pràctica, el fet que cada alumne lliuri en finalitzar el curs la seua gravació i la seua transcripció, que s'arxivem, va conformant any darrere any un arxiu oral que es pot aprofitar per a investigacions posteriors, fins i tot quan els mateixos protagonistes ja falten.

Els riscos de les fonts orals

Independentment de quina siga la línia per la qual s'opta, si utilitzem fonts orals hem de tenir present que la força de la història oral és la de qualsevol història que tinga una serietat metodològica. Força que procedeix de la diversitat de les fonts consultades i de la intel·ligència amb la qual s'han utilitzat. Hem de partir de l'evidència que, exceptuant molt comptades excepcions, les fonts orals no es basten per si mateixes, i requereixen una tasca anterior, prèvia, imprescindible, de consulta obligatòria de totes les fonts primàries i secundàries que tinguin relació amb el camp d'investigació per a poder contextualitzar, per a «poder situar las experiencias relatadas dentro de su contexto socio-histórico para entender la

narración y formular preguntas válidas»¹⁸ i d'una altra de posterior, per tal d'obtenir informació complementària. No menyspreem la potencialitat de la informació oral per a comprovar la fiabilitat d'altres fonts, de la mateixa manera que aquestes són la seua garantia.

Les fonts orals, sense altres suports, parteixen amb desavantatge enfront de les característiques del document escrit. Les principals crítiques que se li plantegen es refereixen al fet que la seva forma no es troba fixada; la cronologia sol ser imprecisa, i, per damunt de tot, el fet que la comunicació es troba moltes vegades sense altres fonts de referència, cosa que els concedeix escassa fiabilitat a causa dels condicionaments de la memòria humana.¹⁹

Precisament la informació oral té una naturalesa diferent de la resta de documents perquè es fonamenta en el record, la base del qual és la memòria, que és selectiva i pateix omissions inconscients o distorsionades. Hi tenen un gran protagonisme aspectes que no estan presents en altres fonts, com ara la mentida, el silenci, el com i el què es recorda..., cosa que, de vegades, ens permet recuperar no a soles els fets sinó també com es van viure els successos, com es recorden i com afecten les seves vides.

Gran part del seu valor resideix precisament en el seu poder informatiu sobre la personalitat dels testimonis, en revelar les seves motivacions, pensaments íntims i percepcions. Malgrat tot, s'ha de tenir en compte que les persones deformen la memòria en gran mesura per fer-la compatible amb la imatge de si mateixes, una imatge que està subjecta a canvis permanents i que és la que l'entrevistador recull en la conversa narrativa que constitueix l'entrevista.

Josep Fontana recalca la necessitat que les persones hem de presentar una imatge i un discurs coherents davant l'entrevistador, la qual cosa converteix els nostres testimonis més en interpretacions que en explicacions. Per això en tota informació oral s'han de tenir molt presents els factors de subjectivitat i autocen-

18. Ronald FRASER, «La historia oral como historia desde abajo», a Pedro RUIZ TORRES (ed.), *Revista Ayer*, núm. 12 (1993): *La historiografía*, p. 84.

19. Gwyn Prins respon amb ironia a algunes d'aquestes crítiques mitificadores de la documentació escrita i condemnatòries de l'oral. Per a ell «muchas de las críticas de los historiadores obsesionados por la documentación escrita dicen que los recuerdos personales son muy dados, en el caso de personas famosas, a autojustificaciones muy útiles a posteriori y, entre la gente poco importante, a lapsus de memoria. En ambos casos, se acusa a la memoria de poca fiabilidad, de ser un archivo que no admite comparación con los montones de documentos escritos, inmutables al paso de los años. El primer argumento es muy convincente, como podemos ver en las estanterías llenas de autobiografías políticas; el segundo no lo es tanto, porque las fuentes documentales escritas no se nos han legado de manera tan inocente como podríamos creer». Gwyn PRINS, «Historia oral», a Peter BURKE, *Formas de hacer historia*, p. 167.

sura, el risc de la imaginació i la fantasia i els oblitats, les confusions i errors del discurs oral..., però precisament la interpretació de les llacunes, de les distorsions de la realitat, afegeix noves informacions significatives al discurs, perquè allò fals també pot resultar tant o més significatiu que allò vertader.²⁰

En conseqüència, per a establir la fiabilitat i veracitat d'un testimoni oral, aquest ha de ser confrontat, si és possible, amb documentació escrita, amb altres testimonis, i, sempre, amb les diverses fases del discurs del testimoni. Seguint Philippe Joutard, la triple confrontació seria:

- amb la documentació escrita: la informació oral postula de manera imperativa la recerca de fonts escrites que permeten mesurar la distància entre allò dit i allò no dit, o allò dit de manera diferent;

- multiplicitat dels testimonis i entrevistes: entrecruament dels testimonis orals del mateix entrevistat o d'altres testimonis sobre el mateix tema;

- diverses fases del discurs del testimoni: una història massa clara, sense errades ni vacil·lacions, amb una cronologia ben organitzada, és sospitosa perquè fa pensar en una declaració preparada prèviament per als altres, raó per la qual s'ha de revisar.²¹

La utilització de fonts orals, per tant, requereix, com la resta de les fonts més tradicionals, l'elaboració d'un projecte d'investigació amb una metodologia específica, perquè les seues aportacions puguin ser qualificades de fiables i vàlides. I, igual que en tot projecte científic, s'ha de definir l'objecte d'investigació, de forma que quedi acotat el camp d'anàlisi; s'ha de dissenyar la metodologia que es va a utilitzar, aplicar unes tècniques d'investigació, redactar el treball d'investigació i elaborar les conclusions.

El perill de la utilització incorrecta de les fonts orals s'ha vist recentment en l'anomenat «cas Marco», on la fiabilitat dels testimonis personals s'ha qüestionat per la falsedat de la història de vida que aquesta persona havia construït. El fet ha estat aprofitat per aquells historiadors que sempre han desconfiat de totes les fonts que no siguin escrites, que no pertanyen a eixa aristocràcia dels arxius als quals només una elit pot accedir. Però el mateix fet del descobriment de la falsedat del testimoni i els passos seguits per l'historiador que l'ha descobert ens reafirmen en la necessitat de la triple confrontació. Benito Bermejo sintetitza les causes que el van dur a sospitar de la veracitat del testimoni i la utilització de la triple confrontació, a saber:

20. Josep FONTANA, «Franco y el franquismo a través de los libros de memorias», a *Actas IV Jornadas «Historia y fuentes orales. Historia y memoria del franquismo (1936-78)»*, Àvila, Seminario de Fuentes Orales de la Universidad Complutense i Fundación Cultural Sta. Teresa, 1994, p. 21.

21. Philippe JOUTARD, *Esas voces que nos llegan del pasado*, p. 336.

— El seu nom no apareixia en els arxius del camp de concentració de Flossen-burg. Aquest no és un fet concloent perquè podia haver ocorregut que no hi ha-guera estat enregistrat, però és un indicatiu. A més, relatava fets estranys que no es corresponien amb els esdeveniments històrics generals: per exemple, que havia estat detingut i lliurat a Marsella a la Gestapo en el 1941, quan, en aquest any, Mar-sella era zona no ocupada de França, i, per regla general, els republicans espanyols no van ser lliurats als alemanys, fet que va ocórrer més tard.²² En aquest cas es va fer una confrontació amb els documents escrits per tal de descobrir les contradiccions.

— Normalment els deportats tenen un pudor prou gran a recrear-se en els aspectes més dolorosos. Aquesta característica no apareixia en el seu testimoni. L'anàlisi del seu propi discurs ens va permetre arribar a la veritat.

— La negativa a parlar amb supervivents del camp de Mauthausen, evitant aprofundir amb ells al voltant de determinats aspectes. Als mateixos supervivents no els semblava normal que una persona que tenia una important presència pública no vullguera compartir amb ells experiències semblants. L'entrecruament de testimonis haguera facilitat traure a la llum el mite.

Vegem, aleshores, com una correcta utilització de les fonts orals ens permet detectar falsedats i incorreccions, cosa que ens duu a concloure que la història no és bona o dolenta segons les fonts que utilitza, sinó segons la seva correcta o incorrecta utilització, ja que tan possible i probable és la manipulació dels testimonis orals com dels escrits, iconogràfics, etc.

A tall de conclusió destacaríem, per damunt de tot, com una característica distintiva de la utilització de les fonts orals, la implicació personal que suposen per a l'historiador, sobretot en el cas de les enquestes biogràfiques on s'impliquen el subjecte d'estudi i l'investigador, no a soles per a poder realitzar bé l'enquesta sinó per la reciprocitat humana que exigeix una ètica professional,²³ fins al punt que la relació personal que es desenvolupa en el període d'elaboració conjunta d'un relat de vida normalment es perllonga més enllà de la finalització del treball concret. Això no vol dir que sempre la necessària empatia es converteixi en simpatia mútua; també pot sorgir una antipatia que no invalidarà les entrevistes però sí que les dificultarà. Ara bé, en bona mesura, la relació establerta entre historiador i historiat, amb tota la complexitat de les relacions humanes, és una de les

22. Benito Bermejo declara que la relació de fets que narrava feia pensar que era una persona que havia anat a treballar, de manera voluntària, a Alemanya. Aquesta hipòtesi la va poder contrastar en els arxius del Ministeri d'Afers Estrangers de Madrid, on apareixia el seu nom com a treballador.

23. Juan José PUJADAS MUÑOZ, *El método biográfico: el uso de las historias de vida en ciencias sociales*, Madrid, CIS, 1992, p. 69.

majors compensacions que puguem tenir les persones que a més de treballar la història, en gaudim, perquè, com deia Philippe Joutard:

Al final del camino el historiador descubre a la vez la complejidad de lo real y la fuerza de lo imaginario y reencuentra la afectividad que el mero contacto con los papeles habría podido hacerle perder. Quien no ha escuchado esas voces que vienen del pasado no puede comprender la fascinación que ejerce la encuesta oral. *Ese lazo carnal es en definitiva un don al cual no se renuncia fácilmente cuando se ama la historia.*²⁴

Com es fa la història amb fonts orals?

1. Revisió de fonts: consulta i recopilació de totes les fonts i documents al seu abast. Ha de ser al més àmplia possible i s'hi han d'incloure fonts hemerogràfiques, bibliogràfiques, censos, estadístiques i material gràfic.

2. Hipòtesi de treball: definició del context històric i de la hipòtesi de treball.

3. Pla de treball:

a) Elaboració del qüestionari base: guió de referència, preguntes obertes, tancades o semiobertes.

b) Disseny de la mostra: en funció dels criteris de representativitat i possibilitat real dels informants.

c) Recerca i selecció d'informants.

d) Realització de les entrevistes.

e) Transcripció de les entrevistes.

f) Redacció del treball i de les conclusions del projecte.²⁵

24. Philippe JOUTARD, *Esas voces que nos llegan del pasado*, p. 275.

25. Pilar FOLGUERA, *Cómo se hace historia oral*, Madrid, Eudema, 1994, p. 71.